भगवद्ब्रह्मविरचिते गुण्डिचाशतके साहित्यश्रीः

डॉ. भारतभूषणरथः

सहाचार्यः, साहित्यविभागः, राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः

तिरुपतिः, आन्ध्रप्रदेशः

"गुण्डिचाशतकम्" ओडिशाराज्ये प्रतिष्ठितस्य श्रीजगन्नाथदेवस्य स्तोत्रवर्णनपूर्वकम् एकं शतककाव्यम्। शतककाव्यस्यास्य कर्ता भगवान् ब्रह्मा। ख्रीष्टीय-अष्टादशशतके ओडिशाराज्यस्य गञ्जाममण्डले कविः जन्म लब्धवान्। संस्कृतभाषया देवनागरीलिप्या लिखितमिदं शतककाव्यं जगन्नाथदेवस्य भक्तिपरकमेकं भक्तिकाव्यम्। ओडिशाराज्यसंग्रहालये मातृका इयम् उपलभ्यते। यत्र आहत्य 102-पत्राणि सन्ति। ताडपत्रेषु लिखिता एषा मातृका सुरक्षिता पठनयोग्या चास्ति।

Ref: Descriptive catalogue of Sanskrit Manuscript of Odisah-BBSR, page – CLXXI, L-166

कविपरिचयः

प्रस्तुतगुण्डिचाशतकाभिधेयस्य शतककाव्यस्य रचयिता भगवद्ब्रह्मेति। स्वयमेव कविना काव्यस्यैतस्य प्रस्तुतस्यान्तिमे लिखितं यत्- "इति श्रीभगवद्ब्रह्मणा विरचितं गुण्डिचावर्णनशतकम्" इति। परवर्त्तिभिः पण्डितैरपि एतस्य काव्यस्य रचयिता "भगवद्ब्रह्मा" इति कथ्यते। अयं कविः उत्कलदेशे गञ्जाममण्डले धराकोटाख्ये जनपदे गङ्गापुरशासने जनिं लब्धवान्।

कवेः भगवद्ब्रह्मणः कालविषये कविः स्वयम् किमपि न सूचयति। पण्डितकुलमणिमिश्रस्तस्य सूक्तिरत्नावल्यां लिखति कवेर्जन्मसमयः 'अष्टादशशतकमि'ति। ऐतिहासिकः केदारनाथमहापात्रो लिखति- कविरयं ब्रह्ममहोदयः प्रसिद्धकवेः चक्रपाणि-पट्टनायकस्य सामसमयिकः इति। चक्रपाणि-पट्टनायकरचितां गुण्डिचाचम्पूं विलोक्यैव प्रस्तुतकाव्यमिदं रचयामास ब्रह्मनामकः कविः। एवं बहुविधप्रमाणेन ज्ञायते भगवान् कविराजब्रह्मा उत्कलेषु गञ्जाममण्डले गङ्गापुरशासने ख्री. अष्टादशशतके जन्म लब्धवान्।

एतस्य प्रमाणरूपेण मिलति यद् - Kaviraj Bhagaban Rath, who was a rival of Chakrapani in the field of Sanskrit culture also belonged to the Ganjam area like the latter.

Ref: Descriptive catalogue of Sanskrit Manuscript of Orissa.

कविभगवद्-ब्रह्मणः कृतिद्वयं गुण्डिचाशतकम्, मृगयाचम्पूः चेति प्रसिद्धम्। मृगयाचम्पूमातृका वर्षद्वयात् पूर्वं मया

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

ओडिशाराज्यसंगहालयस्य मातृकाविभागात् संगृहीता अस्ति।

गुण्डिचाशतकस्य रचनाविन्यासः

कविना संस्कृभाषया काव्यमिदं व्यलेखि। काव्यस्यास्य भाषा प्रौढा कठिना च। काव्यस्यास्यामूलचूलं कविना दीर्घसमासरचनात्रावलम्बिता। यदि कश्चिद् विद्यार्थी एतादृशकाव्यस्य यत्नपूर्वकमध्ययनं कृत्वा शतश्लोकानां भावं सम्यक्तयावगम्य प्रत्येकं पदस्य व्याकरणशास्त्रदृष्ट्या निर्वचनं विधाय कोषादिकं समुद्धृत्य अलङ्कारशास्त्रदृष्ट्या ध्वनि-गुण-दोष-रीत्यलङ्काराणामपि विवेचनं विदधाति तर्हि स पण्डितो भवति। अतः आभाणकं वर्तते – शतश्लोकेन पण्डित इति।

गुण्डिचाशतके पृथ्वीछन्दः प्रयुक्तमस्ति। पृथ्वीछन्दसः प्रत्येकं पादे सप्तदशसंख्यकानि अक्षराणि वर्त्तन्ते। पृथ्वीलक्षणं यथा – "जसौ जसर्यला वसग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः॥" यथा –

"यदीयसुषमावलोकनमुदः शरत्कौमुदी –
कदम्बपरिशीलनप्रमदघाटिकाचेटिका।
तदम्बुदकदम्बडम्बरविडम्बिकिञ्चिच्छर-
त्सरोजदुरहंकृते रनवकाशिनेत्रं भजे॥"

शतककाव्यस्यास्य अलङ्कारविन्यासः शोभां धरति। यत्र विशेषतया अतिशयोक्तिः, स्वभावोक्तिः, परिकरः तथा काव्यलिङ्गप्रभृतयः अलङ्काराः शोभन्ते। तत्र मालादीपकालङ्कारस्य एकमुदाहरणं यथा –

"रथो मुरहरत्विषा विकशिता विलासेन सा
स लोचनचयेन सप्रमदसम्भवेनाम्भसा।
तदप्यमितवीचिभिर्गहनतां जगाहे यतः
स तर्पयतु दर्पहृत्कलिमदस्य कोपि क्षणः॥"

गुण्डिचाशतकम् – 82

कविः लिखति यद् रथः यतः यस्मात् उत्सवात् मुरहरस्य जगन्नाथस्य त्विषा कान्त्या गहनतां सान्द्रतां प्राप। नन्दिघोषनामकः रथः श्रीजगन्नाथस्य कान्त्या शोभितः इति भावः। विकशन्ती या मुरहरत्विट् जगन्नाथदेवस्य कान्तिः सा विकशता विकासं प्राप्तेन विलासेन जगाहे जगन्नाथकान्तिः विलासेन शोभिता इत्यर्थः। सः विलासः लोचनचयेन शोभितः इति। सः लोचनचयः प्रमदसम्भवेन आनन्दजातेन अम्भसा जलेन आनन्दाश्रुणा गहनतां जगाहे। तदपि आनन्दाश्रु अमितविचिभिः बहुलहरीभिः गहनतां जगाहे। आनन्दाश्रु अप्रमितलहरीभिः शोभितम्। कलिमदस्य कलियुगस्य मदः तस्य दर्पहृत् दर्पहारी कोऽपि क्षणः उत्सवः कालो वा तर्पयेत् तृप्तिं कुर्यात्। अत्र काचित् शृङ्खला रमणीया प्रदर्शिता कविवरेण इति व्याख्याकारस्य आचार्यव्रजकिशोरनायकमहोदयस्य चिन्तनम्। अतः अत्र मालादीपकमिति मतम्। एवमेव उत्प्रेक्षायाः उदाहरणं यथा –

"प्लवत्परमरामणीयक इवाभिलुण्ठ्योत्थितं
सुधामयमरीचिमण्डलपिचिण्डमध्यात्किमु।
घनप्रमदमर्मतः किमु समुद्धृतं शर्म तत्
करोतु करुणानिधेरभिनवाक्षियुग्मं मम॥"

गुण्डिचाशतकम् – 79

अत्र कविः भगवतो जगन्नाथस्य नेत्रोत्सवं वर्णयन् आह – प्लवत् गच्छत् तरलीभवत् इति यावत्। यत् परमरामणीयकं परमरमणीयता तत्र अभिलुठ्य उत्थितमिव समुदितं किम्?

सुधामयमरीचिमण्डलस्य अमृतमयकिरण-विलयस्य पिचिण्डमध्यात् उदराभ्यन्तरतः समुद्धूतं किम्? समुदितं किम्? एतादृशं घनप्रमदमर्मतः समुद्धूतं करुणानिधेः कृपासागरस्य जगन्नाथदेवस्य तत् अभिनवं नूतनम् अक्षियुग्मं नेत्रद्वयं मम कवेः शर्म सुखं करोतु सम्पादयतु। अत्र उत्प्रेक्षालङ्कारः।

कविता भवति भावप्रधाना। कवितायां यदि चमत्कारिभावो नास्ति तर्हि सा नाद्रियते सामाजिकैः। केवलं छन्दोनियमानुसारेण कथंचित् शब्दान् यदि कश्चित् संयोजयति तर्हि एतावतासौ कविपदवाच्यो न भवति। पदविन्यासस्य यद्यपि आवश्यकता महती वरीवर्ति तथापि केवलं पदविन्यासे एव सामाजिका न रमन्ते। कविः यदि तस्य काव्ये सर्वथा नूतनस्य रम्यस्य भावस्य प्रकटनाय तदनुकूलं शब्दराशिं संघटयति तर्हि स पाठकैः स्तूयते। अन्यथा स गर्हितो भवति। प्रस्तुतकाव्ये कविना बहुषु स्थलेषु चमत्कारिभव्यभावान् नूतनान् प्रदर्श्य सहृदयहृदयमावर्जयतितराम्। उदाहरणार्थमत्र एकः श्लोको लिख्यते –

सपत्नविरहो महोल्लसितमाधुरीसम्पदां-
सहासननवोत्सवो निखिलमोहलक्ष्मीपतेः।
परप्रमदकन्दलीबलदमन्दलीलाभरः
स रक्षतु पुरःसरः सरसिजस्रजश्चक्षुषा॥

गुण्डिचाशतकम् – 19

काव्यस्य प्रतिपादनभङ्गीविशेषः शैलीपदेन कथ्यते। प्रतिपादनभङ्गी सर्वेषां कविनां भिन्ना भिन्ना भवति। स्वप्रतिपादनशैल्या कवयः स्वीयकाव्यं प्रति पाठकान् आकर्षयन्ति। अस्यापि कवेः कश्चित् शैलीविशेषो वर्त्तते येनापि पाठकाः स्वत एव आकृष्टा भवन्ति। अयं तावदलङ्करणशैल्या प्रायः स्वीयं काव्यं वर्णयन् दृश्यते। प्रायशोऽत्र कविः गौडीमार्गमनुसरति। कुत्रचिदपि वैदर्भीमार्गमपि अनुसरति कविः।

शतककाव्येऽस्मिन् भक्तिरसः यद्यपि प्राधान्यं भजते तथापि शान्तः, करुणः प्रभृतयः रसाः बहुत्र शोभन्ते। मङ्गलपद्ये भक्तिः अपरूपा अस्ति। यथा –

"विलोचनकदम्बकं यदुपलभ्य लुभ्यत्किमा –
लिलेह नहि किं पपौ नहि ममज्ज किंवा नहि।
परन्तु किमिवाभवन्नवतमाललक्ष्मीतिर-
स्क्रियं निगमसाम्प्रदायिकमुपास्महे तन्महः॥"

गु.श – 1

गुण्डिचाशतके रचनाप्रयोगे विविधवैशिष्ट्यं परिलक्षते। तत्रापि विशेषतया शब्दवैचित्र्यपूर्णं काव्यस्य उदाहरणं यथा –

"दयामधुरिमामृतप्रमदभुक्तिमुक्तिश्रियां
परस्परपुरोविनिःस्मरणसम्भ्रमाडम्बरः।
मुहुर्जयति यत्र नो हृदि भवन्तु ताः सङ्कटाः
फटाधरपतेः फटानटनकृत्कटाक्षच्छटाः॥"

पद्येऽस्मिन् "फटाधरपतेः फटानटनकृत्कटाक्षच्छटाः" इत्यत्र शब्दप्रयोगे सौन्दर्यं परिलक्षते। न तु केवलं रसप्रतिपादने कवेः वैशिष्ट्यम् अपि च गुणः, ध्वनिः, वृत्तिः प्रभृतीनां साहित्यतत्त्वानाम् उपस्थापने कवेः पाण्डित्यं बहुत्र द्रष्टुं शक्यते।

गुण्डिचाशतकस्य विषयः-

श्रीजगन्नाथदेवस्य प्रसिद्धासु द्वादशसंख्याकयात्रासु गुण्डिचायात्रा विश्वप्रसिद्धा। रथयात्राम् अवलम्ब्य कविना काव्यमिदं निर्मितम्।

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

ज्येष्ठमासपूर्णिमायां तिथौ स्नानवेद्यां जगन्नाथस्य स्नानोत्सवो विधीयते। ततः परं पञ्चदशदिनानि जगन्नाथो ज्वराक्रान्तः सन् अनवसरे गर्भगृहमध्ये तिष्ठति। ततो नवयौवनं प्राप्य स पतितानां पावनाय आषाढशुक्लद्वितीयायां तिथौ वडदाण्डं प्रति आगच्छति। रथारूढो भवन् भ्रातृभगिनीभ्यां साकं स्वजन्मभूमिं गुण्डिचामन्दिरं नवदिवसानां कृते शुभयात्रां विदधाति। नवदिवसेभ्यः परं श्रीमन्दिरं पुनरपि प्रत्यागच्छति। रथयात्रायाः पवित्रे अवसरे भगवतः लीलां वर्णयति कविः स्वकीये गुण्डिचाशतके।

काव्यस्य अन्ते कविः जगन्नाथं विश्वमङ्गलनिमित्तं प्रार्थयति। एवमेव स्वस्य मुक्तये कविः प्रार्थयति श्रीजगन्नाथम्। यथा –

पिचण्डपरिपूरकाधिकनिपीतपीताम्बरा-
ननद्युतिसुधाबहिर्गमभियेव बद्धानना।
सरोरुहमयी स्वनर्त्तनमनोज्ञरूपालका
हरेरलकपालिका भवतु पालिका मादृशाम्॥
मदंहसि मदंहसत्यलमनूननानैनसां
प्रचण्डिमपिचिण्डिले मरुति हिण्डमाने मुहुः।
चलत्पतितपावनाधिपपताकिकास्तम्भभृत्
प्रसारितभुजद्वयः स मयि निर्दयः किं भवेत्॥

गुण्डिचाशतकम् – 116-117

ଓଃଃଃ

सहायकग्रन्थसूची

- गुण्डिचाशतकं मातृका – भगवद्ब्रह्मविरचितम्
- भगवद्ब्रह्मविरचितगुण्डिचाशतकम् एकं समीक्षात्मकं सम्पादनम् – प्रो. व्रजकिशोरनायकः – प्राप्तिस्थानम् – सांविदीप्रकाशनम्, पुरी – प्रकाशनसम्बत्सरः - 2008
- Descriptive catalogue of Sanskrit Manuscript of Orissa.